

Активізація агробізнесу

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Активізація підприємництва в сільському господарстві та перспективи розвитку суб'єктів малого підприємництва.....	6
2. Раціональні форми організаційно-економічного об'єднання суб'єктів малого агробізнесу.....	14
3. Напрями і форми державної підтримки суб'єктів малого підприємництва аграрної сфери.....	21
Висновки.....	25
Список використаної літератури.....	27

Анотація

Актуальність теми дослідження. Інноваційний розвиток соціально спрямованого агропромислового виробництва тісно пов'язаний з підприємницькою діяльністю на селі. Практика свідчить, що підприємництво виступає каталізатором сталості аграрної сфери, запорукою вирішення соціальних проблем, зростання доходів селян. Трансформаційні процеси призвели до багатоукладності в сільському господарстві, формування різних категорій товаровиробників, які приймають участь у задоволенні потреб внутрішнього та зовнішнього ринків сільськогосподарської продукції та продовольства. Протягом тривалого періоду ринкових перетворень основними виробниками сільськогосподарської продукції є малі форми господарювання, до яких аграрна статистика відносить фермерські господарства та господарства населення. Вони відіграють свою роль у забезпеченні населення країни продовольством та промисловістю сільськогосподарською сировиною. Проте потенціал малого бізнесу в агропромисловому виробництві не вичерпано.

Метою є розробка організаційно-методичних і практичних засад формування та функціонування економічного механізму підвищення ефективності суб'єктів малого підприємництва в аграрній сфері.

Завданням дослідження є:

- проаналізувати сучасний стан діяльності особистих селянських господарств у системі сільськогосподарського підприємництва;
- визначити сутність та структурно-логічну побудову організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва;
- дослідити перспективи розвитку фермерських господарств і особистих селянських господарств;
- узагальнити напрями та інструменти державної підтримки розвитку та стимулювання суб'єктів малого підприємництва в сільському господарстві.

Методика дослідження. При виконанні дослідження застосовувались загальнонаукові методи дослідження: абстрактно-логічний – для узагальнення теоретичних і методичних аспектів розвитку фермерських господарств та

особистих селянських господарств; аналізу та синтезу – для вивчення статистичного матеріалу щодо господарської діяльності малих, середніх і великих підприємств; методи математичної та статистичної обробки даних – для виявлення чинників підвищення економічної ефективності діяльності малих суб'єктів господарювання; анкетування – для виявлення стану та закономірностей розвитку особистих селянських господарств; розрахунково-аналітичний та графічний – для побудови таблиць, проведення розрахунків і наочного відображення результатів дослідження.

Загальна характеристика роботи. У дослідженні охарактеризовано напрями підвищення ефективності суб'єктів малого підприємництва в агробізнесі. Розглянуто активізацію підприємництва в сільському господарстві та перспективи розвитку суб'єктів малого підприємництва. Проаналізовано раціональні форми організаційно-економічного об'єднання суб'єктів малого агробізнесу. Досліджено напрями і форми державної підтримки суб'єктів малого підприємництва аграрної сфери.

ВСТУП

Завдання держави полягає у створенні сприятливих організаційно-економічних умов для ефективного розвитку різних за розмірами суб'єктів господарювання, що підвищить інвестиційну привабливість аграрної галузі, конкурентоспроможність продукції, рівень доходів населення, стійкість сільських територій. Незважаючи на позитивні досягнення в останні роки в аграрному секторі накопичилося ряд ключових проблем, які гальмують формування підприємницького середовища та конкуренцію, зокрема не приділяється достатньо уваги розвитку малого підприємництва, стимулюванню інвестиційної та інноваційної активності малих суб'єктів господарювання, підтримки підприємницької ініціативи громадян.

Фундаментальні положення про підприємництво і підприємців викладені у працях класиків економічної теорії Ж. Бодо, П. Друкера, Р. Кантільона, Р. Коуза та ін. Теоретико-методичним аспектам підприємництва, у тому числі малого, в системі ринкових відносин приділяли велику увагу багато вітчизняних і зарубіжних сучасних науковців, серед яких слід відзначити: З.С. Варналія, Л.І. Воротіну, В.І. Герасимчук та ін. Питання функціонування і особливостей розвитку підприємництва в сільському господарстві ґрунтовно висвітлені у наукових працях В.Я. Амбросова, В.І. Андрійчука, П.І. Гайдуцького, М.Й. Маліка, П.Т. Саблука та ін. Економічну ефективність фермерських господарств досліджували В.П. Горьовий, Ю.І. Данько, В.В. Липчук, Л.О. Мармуть та ін. Проблемам розвитку у ринковому середовищі господарств населення присвячені праці багатьох вчених економістів-аграрників, серед яких Ю.Я. Лузан, П.М. Макаренко, Л.Ю. Мельник, та ін.

Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються теоретичні та практичні засади підприємництва та бізнесу в аграрній сфері економіки в умовах входження України до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації, фінансової кризи.

1. АКТИВІЗАЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Підприємницький сектор представлений суб'єктами різних організаційно-правових форм господарювання. В 2018 р. станом на 1 липня в сільському господарстві України діяли 8295 господарських товариств або 14,8% від загальної кількості суб'єктів, 4153 приватних підприємств або 7,4%, 810 виробничих кооперативів або 1,5%, 278 державних підприємств або 0,5%, 40856 фермерських господарств або 72,2% і 1466 підприємств інших форм господарювання або 2,6%. Ці підприємства забезпечили обробку 20437,2 млн. га сільськогосподарських угідь, виробництво 136590,9 млн. грн товарної сільгосппродукції, зайнятість 590,4 тис. найманих працівників. Також функціонувало 626 обслуговуючих кооперативів. Крім того до суб'єктів господарювання, на думку деяких авторів, можна віднести діяльність майже 900 тис. особистих селянських господарств з товарним спрямуванням виробництва. Малий і середній бізнес в сільському господарстві є домінуючим і його розвиток слід розглядати як шлях формування конкурентного середовища і підприємницького сектору. Становлення малого підприємництва також веде до інституційної перебудови суспільства на основі поширення економічної свободи та формування «середнього класу» як підґрунтя соціальної стабільності. Позитивні зміни відбуваються і в сфері регулювання і стимулювання підприємництва. Сьогодні Україна посідає четверту сходинку серед 50 країн, які досягли найкращого темпу перетворень у сфері ведення бізнесу.

Незважаючи на певні позитивні зрушення в цілому, підприємництво в Україні в аграрній сфері розвивається повільно і фрагментарно, конкурентна боротьба між економічними суб'єктами є малоефективною, а конкурентні позиції більшості вітчизняних підприємств – слабкими. Обсяги розвитку сільськогосподарського підприємництва недостатні для забезпечення зайнятості сільського населення, ефективної збалансованості різних форм

господарювання, достатньої дохідності багатьох суб'єктів підприємництва на селі. Не створено відповідної системи організаційних і економічних заходів, які б уможливили ефективне функціонування аграрного сектора. Внаслідок дефіциту носіїв підприємницької ініціативи та неналежного виконання цільових програм підтримки підприємництва на селі недостатньо розвиваються і його несільськогосподарські види.

Подолання проблем, які стримують розвиток аграрного виробництва, наслідків фінансово-економічної кризи, вимагає активізації підприємницької діяльності на селі та відповідного організаційно-економічного механізму, який забезпечить залучення широкого кола громадян у малий бізнес, створення робочих місць, легкість ведення сільськогосподарської підприємницької діяльності. У наукових роботах вчені звертаються до розкриття сутності різних видів механізмів регулювання діяльності суб'єктів господарювання – економічного, господарського, ринкового, внутрішньогосподарського [1, 11]. При цьому деякі науковці присвячують свої праці проблемам функціонування організаційно-економічного механізму. Так, учені розглядають формування організаційно-економічного механізму щодо: забезпечення розвитку агропромислового виробництва України (Лузан Ю.Я.); підвищення конкурентоспроможності продукції АПК (Ключко В.М.); управління ризиками сільськогосподарських підприємств (Бездітко О.Є.); активізації інноваційного розвитку агропродовольчого комплексу (Тивончук С.О., Тивончук Я.О.); державної підтримки страхування в сільському господарстві (Кирсанова О.В.) та ін. Як свідчить аналіз публікацій, основні елементи організаційно-економічного механізму не структуризовані, чітко не визначені, взаємозв'язки між ними не розкрито. Характеристика організаційно-економічного механізму поширюється на галузь у цілому, окремі підприємства, підгалузі, види діяльності та продукції, технологічні, управлінські, організаційні процеси тощо. В наукових працях часто розглядаються лише окремі складові організаційно-економічного механізму. Недоліками цих поглядів є: відсутність системного підходу при визначенні змісту цього механізму; теоретико-методологічна

нечіткість при з'ясуванні основних його елементів.

На нашу думку, формування організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва має враховувати нові чинники підприємницького середовища, а його реалізація – забезпечувати швидку адаптацію суб'єктів господарювання до можливих змін, високу їх ефективність і конкурентоспроможність. Організаційно-економічний механізм активізації сільськогосподарського підприємництва актуалізується через необхідність пошуку важелів, стимулів, інструментів і методів регулювання діяльності господарюючих суб'єктів, що дозволять підвищити інтенсифікацію підприємницьких процесів на селі. Відсутність чітких складових такого механізму негативно впливає на його дієвість і підвищення ефективності аграрного виробництва та сільських територій. Тому постає завдання розробити методичні підходи до його формування в умовах наявних економічних реалій.

Слід зауважити, що формування підприємницького середовища у розвинутих країнах світу пов'язується не тільки з розвитком малого, а й середнього бізнесу. Це пояснюється тим, що основне значення малого бізнесу полягає у створенні нових робочих місць, середнього – у забезпеченні відносно високої частки у валовому внутрішньому продукту країни. Такий підхід визначає спрямування державної політики на вибір спеціальних інструментів щодо розвитку та регулювання малого підприємництва.

В Україні мале підприємництво має перш за все економічне значення. Воно не сприймається як основний інструмент соціальної політики та забезпечення робочими місцями населення. При цьому зайнятість, як базова соціальна основа, є вагомим пріоритетом Спільної аграрної політики ЄС на 2014 – 2020 рр. Як свідчить аналіз, за нарощування обсягів виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції суттєво зменшується кількість найманих працівників. Не спостерігається позитивних тенденцій і у збільшенні доходів сільськогосподарських працівників. За межею бідності знаходяться 16,8% сільських домогосподарств, у 48,8% – сукупні витрати не перевищували рівень прожиткового мінімуму.

За нашим переконанням, на сьогодні в сільському господарстві стабілізувалася кількість господарюючих суб'єктів. Проте майже третина сільськогосподарських підприємств (у 2015 р. – 30,4%, 2016 р. – 16,5%, 2017 р. – 21,4%, 2018 р. – 19,8%) є збитковою, а рентабельність всієї діяльності та виробництва більшості видів сільськогосподарської продукції недостатня для забезпечення розширеного відтворення. Продуктивність праці в господарствах населення в декілька разів нижча, ніж у сільськогосподарських підприємствах.

На нашу думку, «механізм» в економічній площині слід розглядати як порядок здійснення виробничо-фінансової діяльності суб'єктів господарювання з використанням основних форм, методів і важелів впливу для забезпечення їх ефективного розвитку та конкурентоспроможності. Використовуючи системний підхід до формування організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва, необхідно перш за все з'ясувати його змістовність, структуру, виконувані функції, вживані економічні важелі, інструменти, методи і стимули.

Початковим елементом побудови організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва є формулювання системи цілей. Загальна мета цього механізму – створення умов, що забезпечують сталий розвиток усіх суб'єктів господарювання, вирішення соціальних проблем, подолання бідності та забезпечення високого рівня добробуту сільських мешканців. Конкретними завданнями є: підвищення економічної ефективності та конкурентоспроможності господарюючих суб'єктів на селі; стабілізація фінансового стану сільськогосподарських підприємств; технологічне вдосконалення виробництва; дотримання соціальної справедливості та екологічної безпеки. Крім того, окремі важелі мають стимулювати громадян до самостійної економічної діяльності.

Організаційно-економічний механізм активізації сільськогосподарського підприємництва – це сукупність взаємопов'язаних інструментів і методів впливу та регулювання економічної й соціальної стабілізації сільського господарства та агропромислового комплексу в цілому з метою втілення

економічної політики держави щодо стимулювання економічного зростання суб'єктів господарювання і збільшення зайнятості сільського населення. Вважаємо, що складовими цього механізму є регуляторні, економічні та організаційні елементи (рис. 1.1).

Рис. 1.1 Складові організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва*

*Джерело: розроблено автором

До регуляторних елементів слід віднести регулювання підприємництва шляхом прийняття ефективних законів, законодавчих актів і норм, розпоряджень, указів тощо щодо державної регуляторної політики та дозвільної реформи, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для їх розвитку. Скорочення видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, значно знизить рівень

адміністративного регулювання і зменшить витрати суб'єктів господарювання на відкриття та ведення бізнесу.

Значною перешкодою для розвитку підприємництва є невідповідність нормативних актів України законодавству ЄС та СОТ у сфері технічного регулювання. Тому вдосконалення законодавчих документів у напрямі забезпечення вимог СОТ та угод ЄС створить рівні умови конкуренції на світових ринках для вітчизняних товаровиробників.

Економічні елементи є більшою мірою інструментами підтримки розвитку, без яких неможливе досягнення тактичних і стратегічних цілей у діяльності господарюючих суб'єктів. Організаційні елементи варто розглядати як організацію досягнення економічних цілей. Всі складові організаційно-економічного механізму активізації сільськогосподарського підприємництва будуть сприяти створенню сприятливих умов для здійснення підприємницької діяльності, збереженню досягнутої кількості суб'єктів господарювання, входженню у бізнес нових суб'єктів. При цьому кожен з інструментів має свою характеристику і виконує певну функцію. У своїй сукупності вони взаємопов'язані і є цілісною системою заходів і методів, за допомогою яких організовується і регулюється процес досягнення конкурентоспроможності функціонування галузей АПК, підвищення ефективності господарюючих суб'єктів та активізації малого та середнього бізнесу.

За нашим переконанням, найбільш пріоритетними інструментами, які впливають на розвиток саме малого бізнесу, є застосування спрощеної системи оподаткування, механізм пенсійного страхування та участь суб'єктів малого підприємництва у державних закупівлях. Водночас ці інструменти є необхідною, але недостатньою умовою для розвитку і забезпечення конкурентоспроможності малого бізнесу. Тільки у сукупності вони позитивно вплинуть на покращення підприємницького середовища, збільшення кількості суб'єктів малого бізнесу, створення робочих місць, сталість демократичних перетворень у країні.

У стимулюванні створення, збереження і розвитку малих підприємств

першочергову роль, як було раніше відзначено, відіграє спеціальний режим оподаткування малого бізнесу. Постійний перегляд критеріїв застосування спрощеної системи дозволяє стверджувати про необхідність її збереження та удосконалення. Спеціальна система оподаткування повинна містити мінімум платежів. Ідеальною для України була б система, за якої підприємець сплачував один платіж – або за заняття одним із видів підприємницької діяльності (фіксовану ставку), або від отриманого доходу (з обороту). Цей єдиний платіж повинен замінити всі податки і збори, у тому числі соціальні, які не стосуються найманих працівників і реального використання ресурсів із надр [12]. Соціальні платежі за фіксованої ставки податку повинні бути включені до ставки єдиного платежу і окремо сплачуватись виключно за найманих працівників. При цьому всі платежі за найманих працівників повинні бути об'єднані в один [12].

Підприємства різних розмірів одночасно існують і в галузевій, і в територіальній системах, можуть бути незалежними між собою, але вони повинні забезпечувати пропорційне, гармонійне функціонування і розвиток адміністративно-територіальної одиниці.

Тому, як за галузевим, так і за територіальним принципом відправним пунктом раціонального співвідношення підприємств має стати перевага цілого над його складовою. А економічний ефект сільськогосподарських формувань села, району, області слід визначати як суму ефектів розміщення і господарювання окремих складових, а не як результат їх глибокого (комплексного) поєднання [7].

Розглядаючи проблему раціонального поєднання малих, середніх і великих підприємств в умовах ринку, ми виходимо з таких позицій. По-перше, кожне підприємство має свої переваги і недоліки. Поєднання їх у системі дозволяє використовувати переваги одних і запобігти недолікам в інших, що підвищить ефективність діяльності всіх суб'єктів господарювання. Оцінка активності повинна бути органічно пов'язана не тільки з виробничою динамікою, але із постійним розвитком соціальної сфери сільських територій. По-друге, розміри нових підприємств, що створюються, повинні корелюватися

з розмірами діючих так, щоб їх загальна кількість забезпечувала потреби у відповідній якійсій продукції, необхідний рівень резервних запасів, використання наявних виробничих потужностей, вторинних ресурсів, технологічних інновацій, сприяла підвищенню зайнятості населення, закріпленню молоді на селі, екологічній безпеці. По-третє, взаємовідносини великого, середнього і малого підприємництва є об'єктивним процесом функціонування сучасного господарювання, оскільки існує певна сфера діяльності середніх і малих форм господарювання.

2. РАЦІОНАЛЬНІ ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО АГРОБІЗНЕСУ

Стійкий розвиток малого агробізнесу визначається не тільки рівнем виробництва, а й формуванням коопераційних і інтеграційних зв'язків малих і великих підприємств АПК. При цьому фінансова стійкість та інвестиційні можливості суб'єктів малого агробізнесу безпосередньо залежать від взаємодії з великими підприємствами. Взаємодіючи з малими, великі підприємства переслідують власний стратегічний інтерес в реалізації нововведень, освоєнні нових ринків збуту, в оперативному одержанні актуальної та своєчасної інформації. Для суб'єктів малого сільськогосподарського підприємництва у ході такої взаємодії вирішується головна проблема – збут продукції. Поряд з цим, кооперування малих і великих форм господарювання АПК в деякій мірі здатне компенсувати існуючі недоліки державної політики підтримки малого підприємництва. За твердженням Торопова Д.І., інтеграційні та коопераційні зв'язки є одним з найбільш значимих факторів підвищення конкурентоспроможності, які впливають на продуктивність всіх факторів. Тому сьогодні особливу актуальність набувають найбільш раціональні та конкурентоспроможні форми організаційно-економічного об'єднання суб'єктів малого, середнього і великого агробізнесу. Такими формами можуть виступати інтеграція та кооперація, які мають ряд принципових відмінностей. На жаль, в наукових публікаціях простежується підміна понять кооперації й інтеграції, чітко не виокремлюються їх особливі ознаки та характеристики, що вимагає детального дослідження. Так Збарський В.К. і Канінський М.П., пояснюючи важливу роль кооперації та агропромислової інтеграції в сучасних умовах, не виділяють окремо їх переваги [10].

На нашу думку, кооперація виражає процес співпраці як окремих суб'єктів, так і сукупності різних організаційно-правових форм, які створені на кооперативних принципах. Через кооперацію можливо забезпечити підтримку малих, середніх і великих підприємств, створити стійку систему взаємодії різних форм господарювання на справедливому дотриманні інтересів

товаровиробників. Світовий досвід довів, що через кооперацію ширше можна використати потенціал спеціалізації та диверсифікації, підвищити ефективність використання сучасних машин і технологій, конкурентоспроможність виробників продукції. Кооперативи дають можливість включити вироблену фермерськими і особистими господарствами продукцію в маркетинговий ланцюг, збільшити додану вартість продукції, покращити якість і безпечність сільськогосподарської продукції.

Залежно від рівня організаційної ієрархії розрізняють первинні кооперативи та кооперативні об'єднання. Перші створюються безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками, а другі формуються за участю первинних кооперативів. У процесі розбудови кооперативних структур можливе виникнення кооперативних об'єднань вищого рівня за галузевими, територіальними або функціональними ознаками. Тобто, система сільськогосподарської кооперації може включати декілька рівнів. До кооперативів першого рівня відносяться обслуговуючі кооперативи, які створюються в межах одного-двох населених пунктів. Наступним ступенем розвитку кооперації можна вважати створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів другого рівня (рівень району чи області). Об'єднання первинних кооперативів у межах більш крупного формування дозволяє підвищити їх конкурентоспроможність, забезпечити економію за рахунок ефекту масштабу, знижувати трансакційні витрати, відстоювати власні інтереси учасників кооперації. З метою координації діяльності кооперативів першого і другого рівнів, захисту майнових інтересів, удосконалення законодавства у сфері сільськогосподарської кооперації, взаємодії з органами влади, оптимізації товарних потоків кооперативи самостійно або сумісно з іншими сільськогосподарськими товаровиробниками можуть створювати об'єднання у формі союзів, спілок кооперативів.

Необхідно вивчати міжнародний досвід кооперації. Частка кооперативів на ринку сільськогосподарської продукції в зарубіжних країнах представлена в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Частка кооперативів на ринку сільськогосподарської продукції в окремих країнах світу, %*

Країни	Види продукції		
	молоко	м'ясо	плодоовочева
Данія	96	93	37
Німеччина	65	38	67
Італія	42	22	50
Іспанія	38	24	47
Нідерланди	88	33	98
Франція	54	90	57
Швеція	100	87	68

*Джерело: складено автором на основі [30]

Як свідчать дані, збут сільськогосподарської продукції через кооперативи у розвинутих країнах сягає 22-100%. В Японії кооперація має свої особливості. Середня площа землі на одне фермерське господарство Японії менше 2 га. За таких розмірів вони не можуть бути автономними. Майже 100% фермерських господарств є членами кооперативів. Всі кооперативи об'єднані в багатоступінчатий кооперативний союз. В табл. 2.2 відображено кількість зареєстрованих кооперативних формувань в Україні в АПК. Як видно з даних, кількість виробничих кооперативів починаючи з 2015 р. зменшується, а обслуговуючих і споживчих – має тенденцію до збільшення у декілька разів.

Таблиця 2.2

**Кількість зареєстрованих кооперативних формувань
в Україні в АПК (на початок року)**

Види кооперативів	Роки							2014 р. у % до	
	2008	2009	2015	2016	2017	2018	2014		
								2008 р.	2018 р.
Сільськогосподарський виробничий кооператив	1404	1418	1401	1355	1307	1224	1192	84,9	97,4
Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив	468	503	759	838	920	947	1035	у 2,2 р.	109,3
Споживчий кооператив	424	531	591	660	732	771	809	190,8.	104,9

Найбільшого розповсюдження сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи набули в Житомирській (11,9% від загальної кількості), Івано-Франківській (8%) та Вінницькій областях (9,5%). Відсоток діючих кооперативів становить близько 70%. Станом на 2018 р. членами сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів були 25,8 тис. чол.

Кооперативами надано послуг на суму 65,3 млн. грн, працювало в них 2068 чол., що в розрахунку на 1 кооператив становить відповідно 104,3 тис. грн та 3,3 чол. Задіяно в господарській діяльності основних засобів на суму 154,9 млн. грн. Всього було заготовлено та реалізовано 60,2 тис. т молока, 0,6 тис. т м'яса ВРХ, 0,5 тис. т м'яса свиней, 9,1 тис. т плодоовочевої продукції, 16,4 тис. т зерна. Слід зауважити, що обсяги реалізації продукції через СОК є незначними. Отже, рівень розвитку кооперативного сектору на селі залишається недостатнім, а потенціал СОК є нерозкритим.

На рис. 2.1 представлена модель функціонування заготівельно-збутового кооперативу по реалізації молока на прикладі Харківського району. Заготівельно-збутовий кооператив буде займатися збором молока у господарствах населення і фермерських господарствах і реалізацією в магазини, школи, дитячі садки, на переробку на Харківський молочний комбінат, на місцеві ринки.

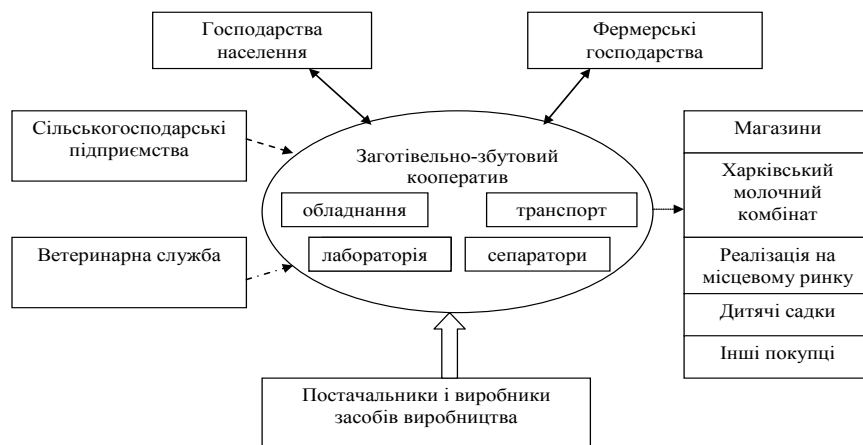

Рис. 2.1 Модель функціонування заготівельно-збутового кооперативу по реалізації молока на прикладі Харківського району*

*Джерело: розроблено автором

На рис. 2.2 представлена модель взаємодії СОК, у т. ч. заготівельно-збутового кооперативу з іншими економічними суб'єктами.

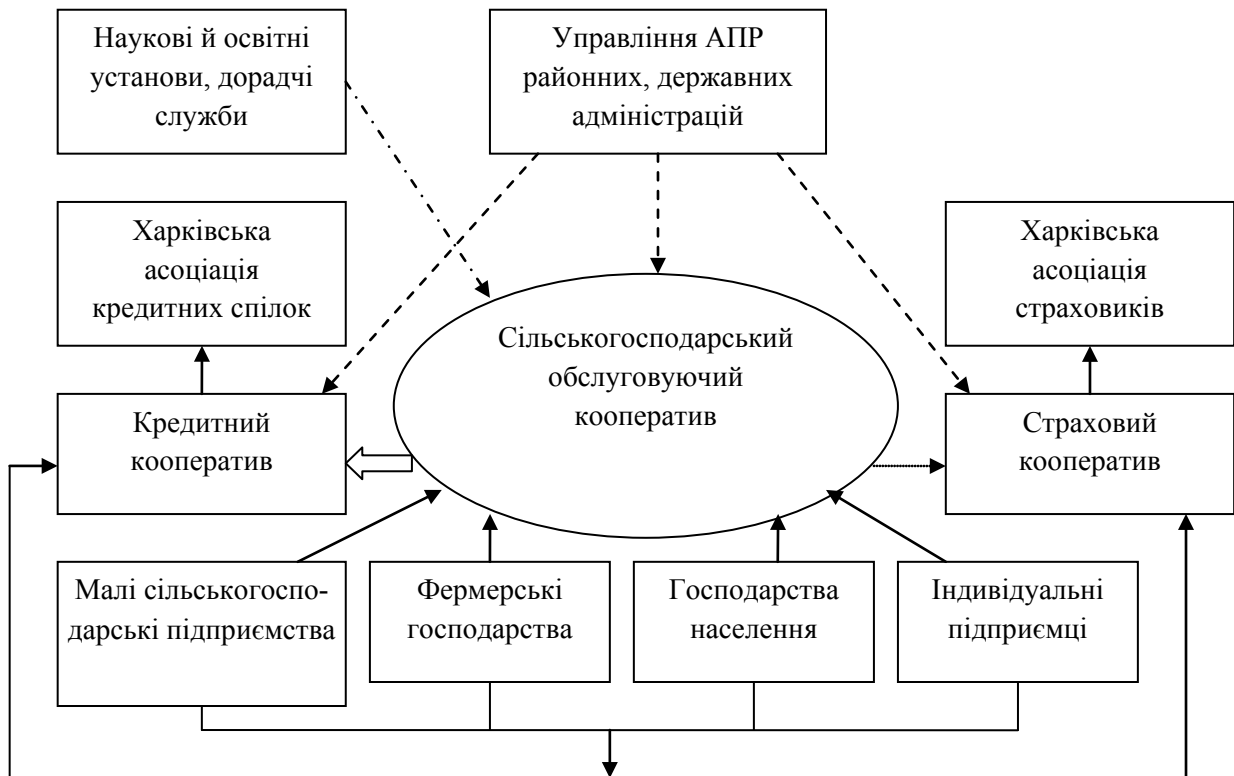

Рис. 2.2 Модель взаємодії заготівельно-збутового кооперативу з іншими економічними суб'єктами*

**Джерело: розроблено автором*

Це забезпечить його страховим захистом і кредитною підтримкою. Адміністрація району може виступати гарантом для заготівельно-збутового кооперативу перед кредитним кооперативом. За її допомогою може здійснюватися організаційна підтримка всіх кооперативів шляхом надання приміщень для кооперативу на безоплатній основі або на пільгових умовах, виділення субсидій кооперативам, пільгових кредитів, землі для створення кооперативного ринку та ін. Наукові й освітні установи, дорадчі служби можуть надавати консультації, проводити навчання членів СОК з правових, технологічних, економічних та інших питань.

Створення запропонованого заготівельно-збутового кооперативу на рівні району дозволить підвищити зайнятість і доходи сільського населення, забезпеченість населення району продукцією, рівень використання виробничих потужностей переробних підприємств, активність існуючих і створення нових суб'єктів малого сільськогосподарського підприємництва.

Сучасний етап розвитку АПК характеризується виникненням нових

організаційних форм агропромислових формувань холдингового типу. Фінансово нестійкі, збиткові сільськогосподарські підприємства зацікавлені в такому інвесторі та інтеграторі, що дасть можливість їм підвищити ефективність виробництва сільськогосподарської продукції, вирішувати соціальні проблеми. Однак, як свідчить практика, сільськогосподарські підприємства, які вступили в агрохолдинг, через фінансову неспроможність знаходяться в нерівних умовах з інвестором, позбавлені права самостійно господарювати, приймати управлінські рішення, розподіляти доходи. Такі взаємовідносини інвестора-інтегратора і товаровиробника в агрохолдингу неминуче призведуть до послаблення чи навіть руйнації інтегрованого формування. Форми відносин в інтегрованих об'єднаннях не повинні призводити до поглинання сільськогосподарських товаровиробників, позбавлення їх господарської самостійності, а мають створювати умови для рівноправного співробітництва [19].

На розвиток кластерів в АПК будуть мати суттєвий вплив: слабка взаємодія учасників кластера; низький рівень механізації і автоматизації виробництва; висока ступінь морального і фізичного зносу основних виробничих фондів; нестача оборотних засобів і інвестицій; нестача кваліфікованих спеціалістів і кадрів середньої ланки; невідповідність діючої системи стандартизації, сертифікації та управління якістю міжнародним стандартам; відсутність брендів вітчизняної сільськогосподарської продукції, підприємницьких мереж; відсутність методологічного забезпечення стратегічного проектування і супроводження тактичного маркетингу кластера; слабкість маркетингових служб для обслуговування кластерів [22].

Отже, кооперація, інтеграція, кластеризація мають безсумнівні переваги і передбачають різні організаційні форми об'єднання суб'єктів малого, середнього і великого підприємництва з різними цілями і складом учасників, різноманітними схемами економічних відносин і управління. Нами узагальнено принципові відмінності інтеграції, кооперації та кластеризації в АПК (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Характеристика форм організаційно-економічного об'єднання в АПК*

Ознака	Інтеграція	Кооперація	Кластеризація
Суб'єкти об'єднання	Середні і великі підприємства	Малі і середні підприємства, господарства населення	Великі, середні і малі підприємства, господарства населення, наукові й освітні установи, банки, органи влади
Склад суб'єктів об'єднання	Сільськогосподарські, переробні, промислові, торгівельні, транспортні підприємства, великі фермерські господарства	Власники земельних ділянок і майнових паїв, сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, господарства населення	Сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, господарства населення, переробні підприємства, наукові й освітні, установи, банки, страхові компанії, органи місцевої та регіональної влади, дорадчі служби
Мета об'єднання	Підвищення ефективності діяльності, зростання ринкової вартості компаній, активізація їхніх підрозділів	Забезпечення сільськогосподарського виробництва; надання послуг, необхідних для діяльності господарств – членів кооперативу	Створення конкурентоспроможного кінцевого продукту
Кінцевий результат об'єднання	Повне або часткове злиття бізнес-структур, створення корпорацій	Створення нової бізнес-структури кооперативу	Соціальне партнерство, соціально-економічний розвиток сільської території, підвищення рівня життя сільського населення
Мета діяльності	Одержання прибутку від сільськогосподарського виробництва	Задоволення потреб і інтересів членів кооперативу	Підвищення соціально-економічної ефективності регіону
Статус об'єднання	Комерційна структура	Комерційна структура (виробничий кооператив); неприбуткова організація (обслуговуючий кооператив)	Добровільне об'єднання
Основний мотив утворення	Одержання максимуму прибутку	Одержання економічного ефекту	Одержання синергічного ефекту
Право впливу на діяльність	Підприємство-інтегратор	Члени кооперативу	Члени кластеру
Розподіл доходів	Справедливий розподіл результатів в інтересах учасників	Виплати здійснюються відповідно до трудової участі членів та пайового внеску (у виробничому кооперативі); доходи розподіляються пропорційно до обсягу наданих кооперативом послуг своїм членам (в обслуговуючому кооперативі)	Кожен з учасників одержує прибуток, що еквівалентний його витратам
Принципи формування та функціонування	Добровільність, взаємовплив, взаємопроникнення, взаємозбагачення	Добровільність, взаємодопомога, самостійність, економічна свобода діяльності, спільність економічних інтересів членів кооперативу	Самоорганізація, самоуправління, добровільність, взаємовизнання прав і обов'язків кожної зі сторін; взаємна довіра між членами кластера; незалежність суб'єктів, що входять до кластера
Стиль управління	Жорсткий централізований	Демократичний	Демократичний
Державне регулювання	Необхідність державного регулювання діяльності бізнес-структури	Необхідність всесторонньої державної підтримки бізнес-структури, пільгове оподаткування, надання пільгових кредитів	Створення сприятливого законодавчого середовища для переходу до кластерної форми організації
Проблеми, які вирішуються у процесі об'єднання	Залучення інвестицій, впровадження нових технологій	Підвищення ефективності деяких напрямів діяльності	Створення ефективної системи взаємодії суб'єктів підприємництва

*Джерело: сформовано автором

Таким чином, різні організаційно-економічні форми об'єднання суб'єктів господарювання на селі націлені на підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва, задоволення потреб населення у високоякісній продукції, забезпечення сталого розвитку галузі на інноваційній основі.

3. НАПРЯМИ І ФОРМИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА АГРАРНОЇ СФЕРИ

Високі ціни на засоби виробництва і податки, недоступність кредитів, нестача власних коштів, низька купівельна платоспроможність населення, недосконалість ринку і законодавства, відсутність виваженої політики протекціонізму та захисту вітчизняного товаровиробника підбивають стимули до підприємницької діяльності на селі. В таких умовах всі суб'єкти господарювання, а особливо малі підприємства, потребують державної підтримки. При цьому постійна зміна внутрішнього і зовнішнього середовища вимагає удосконалення існуючих і запровадження нових механізмів отримання і розподілу бюджетних коштів для підтримки доходів сільгосптоваровиробників.

Ще на початку становлення бізнесу в Україні підтримку малого підприємництва було визначено як одне з найбільш важливих завдань державної політики [24, 3]. Проте реальна політика в сільському господарстві націлена на підтримку великого бізнесу і обмеження малого бізнесу. Залишаються актуальними проблеми формування цілісної системи державної підтримки розвитку підприємництва, у тому числі малого.

Вважаємо, що державну підтримку слід розглядати, поряд з державним регулюванням, як складову економічної політики держави. Найважливішими економічними важелями державного регулювання АПК є: бюджет (позики, компенсації, дотації, лізинг, фінансування окремих заходів тощо); ціни; податки (пільгові, диференційовані); кредит (пільговий, товарний тощо); страхування. Вплив держави на цінову політику може здійснюватися як адміністративними, так і економічними

Правові та економічні засади державної політики у сфері підтримки та розвитку малого і середнього підприємництва декларативно визначає Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [27]. Державна підтримка суб'єктів малого і середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультаційну

підтримку (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Види державної підтримки суб'єктів малого і середнього підприємництва*

Державна підтримка	Складові підтримки
Фінансова	Часткова компенсація відсоткових ставок за кредитами, що надаються на реалізацію проектів суб'єктів малого і середнього підприємництва; часткова компенсація лізингових, факторингових платежів та платежів за користування гарантіями; надання кредитів, у тому числі мікрокредитів, для започаткування і ведення власної справи; надання позик на придбання і впровадження нових технологій; компенсація видатків на розвиток кооперації між суб'єктами малого і середнього підприємництва та великими підприємствами; фінансова підтримка впровадження енергозберігаючих та екологічно чистих технологій; інші види не забороненої законодавством фінансової державної підтримки.
Інформаційна	Створення та забезпечення функціонування державних, регіональних і місцевих інформаційних систем, інформаційно-телекомунікаційних мереж, сприяння започаткування підприємницької діяльності за допомогою Інтернету; надання інформації: про стан виконання державних, регіональних і місцевих програм розвитку малого і середнього підприємництва та рівень ефективності державної підтримки; про стан розвитку малого і середнього підприємництва; про об'єкти інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва; іншої інформації (економічної, правової, статистичної, виробничо-технологічної, з питань маркетингу), необхідної для забезпечення розвитку суб'єктів малого і середнього підприємництва.
Консультативна	Сприяння утворенню об'єктів інфраструктури підтримки малого і середнього підприємництва, які надають консультаційні послуги суб'єктам малого і середнього підприємництва, та забезпечення їх діяльності; спрощення доступу до інформації в режимі реального часу.

*Джерело: сформовано автором на основі [27]

Органи місцевого самоврядування мають право надавати, крім визначених видів державної підтримки, інші види державної підтримки за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Розвиток малого підприємництва залежить також від матеріально-технічної підтримки суб'єктів малого підприємництва, надання органами місцевого самоврядування на пільгових умовах в оренду нежитлових приміщень, у лізинг обладнання, техніку на певний строк з наступним викупом.

Види і форми державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників представлені на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Види і форми державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників*

*Джерело: сформовано автором

Державна політика в аграрній сфері постійно зазнає змін, але рівень підтримки залишається ще достатньо високим. Субсидії в країнах ЄС досягли 45-50% вартості виробленої фермерами товарної продукції, в Японії і Фінляндії - 70, в Росії - 3,5%. Тобто більшість країн дотує сільськогосподарське виробництво. В Австралії державна підтримка вважається однією з найменших серед країн з розвинутим сільським господарством. [9].

Розмір прямої підтримки на 1 га в країнах ЄС представлено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Розмір прямої підтримки на 1 га в 2018 р. в країнах ЄС-15 *

Країна	Субсидії, євро/га	Країна	Субсидії, євро/га	Країна	Субсидії, євро/га
Нідерланди	458	Німеччина	319	Фінляндія	237
Бельгія	435	Франція	296	Швеція	235
Італія	404	Люксембург	275	Іспанія	229
Гренландія	384	Ірландія	271	Англія	229
Данія	363	Австрія	262	Португалія	194

*Джерело: розраховано автором на основі [7]

Крім прямої підтримки, в період фінансової кризи в багатьох країнах

були введені могутні податкові преференції для малого і середнього бізнесу.

Удосконалення системи державної підтримки вітчизняних фермерів, на наш погляд, має відбуватися шляхом:

- надання фінансової підтримки на безповоротній основі через Український фонд підтримки фермерських господарств не тільки новоствореним та з відокремленими фермерськими садибами, а й іншим фермерським господарствам;

- пролангації кредитів, отриманих фермерськими господарствами за умови документально підтверджених фактів їх збиткової діяльності внаслідок несприятливих погодно-кліматичних умов господарювання;

- надання фінансової підтримки для створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Для підтримки господарств населення необхідно здійснити ряд заходів на державному та регіональному рівнях:

- виділяти бюджетні кредити переробним і заготівельним організаціям на створення стаціонарних закупівельних (приймальних) пунктів в сільській місцевості з відповідним технічним оснащенням;

- організовувати закупівлю сільськогосподарської продукції в регіональний продовольчий фонд для установ соціальної сфери;

- створити систему фінансової підтримки господарств населення;

- сприяти створенню сільськогосподарських кооперативів;

- проводити виставки-ярмарки сільськогосподарської продукції, яка вироблена господарствами населення.

Для найбільш ефективної підтримки малого підприємництва в сільському господарстві необхідно поєднувати державну підтримку з широким використанням позабюджетних коштів, залучати в якості виконавців програмних заходів спеціалізовані й представницькі (саморегульовані) організації, які знаються на потребах малого агробізнесу.

ВИСНОВКИ

1. Активізація підприємництва, зростання масштабів та ефективності функціонування підприємницького сектору є одним з головних чинників позитивних структурних змін в сільському господарстві, формування сприятливого економічного середовища. Доведено, що обсяги розвитку підприємництва недостатні для забезпечення зайнятості сільського населення, ефективної збалансованості різних форм господарювання, достатньої дохідності багатьох суб'єктів господарювання на селі, що вимагає розробки відповідного організаційно-економічного механізму. Складовими цього механізму є регуляторні, економічні та організаційні елементи, які тісно взаємопов'язані і є цілісною системою певних заходів і методів.

2. Розвиток суб'єктів малого підприємництва в сільському господарстві залежить від раціонального поєднання малих, середніх і великих підприємств, а також від організації стійкої взаємодії різних за розмірами підприємницьких структур. Загальним критерієм раціонального співвідношення різних за розмірами підприємств є те, щоб економічне зростання одних підприємств не призвело до зниження економічної активності інших. Необхідно розвивати всі напрями і форми взаємовигідної співпраці малих і великих підприємств на комерційній основі – франчайзинг, аутсорсинг, аутстафінг, внутріфірмове підприємництво та ін.

3. Обґрунтовано, що суб'єкти середнього і великого підприємництва в АПК можуть бути учасниками коопераційних, інтеграційних і кластерних об'єднань, а суб'єкти малого підприємництва, у тому числі господарства населення, – коопераційних і кластерних утворень.

4. Встановлено, що між колективними сільськогосподарськими підприємствами і малими формами господарювання не існує тісних зв'язків. Необхідно розвивати такі прогресивні напрями і форми співпраці малих і великих підприємств на комерційній основі, як франчайзинг, аутсорсинг, аутстафінг та ін., що сприятиме одержанню взаємних вигод і зайнятості. Доведено, що найбільш раціональними формами організаційно-економічного

об'єднання суб'єктів малого, середнього і великого підприємництва є інтеграція, кооперація та кластеризація, які мають ряд принципових відмінностей. Теоретично обґрунтовано, що суб'єктам середнього і великого підприємництва доцільно бути учасниками коопераційних, інтеграційних і кластерних об'єднань, а суб'єктам малого підприємництва, у т.ч. господарствам населення, – коопераційних і кластерних утворень.

5. Для удосконалення механізму держпідтримки розвитку суб'єктів малого підприємництва в сільському господарстві запропоновано реалізувати комплекс заходів, який включає: здійснення дієвого контролю за діяльністю великих підприємств на основі антимонопольного законодавства; розробку і використання чітких критеріїв оцінки державної підтримки товаровиробників; організацію ефективної системи моніторингу й управління галуззю; встановлення максимальної величини бюджетних коштів у розрахунку на одне господарство; створення інформаційно-консультаційних центрів для малого бізнесу; доступність всіх категорій товаровиробників до державної фінансової підтримки; врахування при розподілі бюджетної допомоги динаміки фінансового стану одержувача дотацій та ін. Обґрунтовано, що найбільш пріоритетними інструментами державного регулювання, які впливають на розвиток саме малого бізнесу є застосування спрощеної системи оподаткування, механізм пенсійного страхування та участь суб'єктів малого підприємництва у державних закупівлях. З метою стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції слід вводити прямі виплати товаровиробникам залежно від площ земельних угідь і кількості поголів'я худоби. Субсидії на підтримку доходів у рослинництві можуть бути надані в розрахунку на 1 га ріллі залежно від продуктивності або інтенсивності використання ріллі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амбросов В.Я. Механізми ефективного функціонування агроформувань / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка України. – 2006. – №6. – С. 60-66.
2. Андрієвська О.М. Підвищення економічної ефективності виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах / О.М. Андрієвська / Автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. екон. наук: спеціальність 08.00.04, ХНАУ ім В.В. Докучаєва. – Харків, 2012. – 20 с.
3. Бездітко О.Є. Управління ризиками сільськогосподарських підприємств / О.Є. Бездітко: Автореф. дис. канд. екон. наук: спеціальність 08.00.04, ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. – Харків, 2013. – 20 с.
4. Бухгалтерський облік на сільськогосподарських підприємствах України / За заг. ред. А.М. Коваленко. – Дніпропетровськ: ВКК «Баланс-Клуб», 2009. – 736с.
5. Горьовий В.П. Проблеми раціонального поєднання малих, середніх і великих підприємств / В.П. Горьовий, В.К. Збарський // Агроінком. – 2007. – №11-12. – С. 74-78.
6. Етапність інноваційного процесу та оцінка ефективності інноваційної діяльності / О.Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук, С.В. Тивончук, О.М. Супрун // Економіка АПК. – 2011. – №12. – С. 109-116.
7. Захарін С.В. Інвестиційні та ресурсні проблеми молочної промисловості / С.В. Захарін // Економіка АПК. – 2005. – №4. – С. 76-81.
8. Збарський В.К. Участь селянських домогосподарств у процесах кооперації та агропромислової інтеграції / В.К. Збарський, М.П. Канінський // Економіка АПК. – 2011. – №12. – С. 87-92.
9. Іванишин В.В. Еколого-економічні аспекти застосування агроекотехнології виробництва конкурентоспроможної екологічно чистої продукції / В.В. Іванишин, В.С. Торгоня, Л.С. Околот // Економіка АПК. – 2008. – №3. – С. 46-49.

10. Калініченко С.М. Організаційно-економічний механізм інтеграції виробників цукру та цукросировини / С.М. Калініченко // Вісник ХНТУСГ. – Вип. 150: Економічні науки. – Харків: ХНТУСГ, 2014. – С. 154-162.

11. Ключко В.М. Організаційно-економічний механізм підвищення конкурентоспроможності продукції АПК / В.М. Ключко: Автореф. дис. канд. екон. наук: спеціальність 08.00.04, ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2012. – 21 с.

12. Лузан Ю.Я. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку агропромислового виробництва України: [монографія] / Ю.Я. Лузан. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 472 с.

13. Орлова В.О. Податкове стимулювання розвитку малого бізнесу в Україні: теоретичні аспекти / В.О. Орлова // Гармонізація оподаткування в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів: Зб. тез доповідей II Міжнарод. науково-практичної конференції, 15-16 березня 2012 р.: в 2ч. / Державна податкова адміністрація України, Національний університет ДПС України. – Ірпінь, 2012. – Ч.1. – С. 254-256.

14. Пахомова А.А. Интеграция субъектов предпринимательства АПС в условиях модернизации производства и управления / А.А. Пахомова // Рыночная интеграция в агропродовольственном секторе: тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С. 70-71.

15. Про фермерське господарство: Закон України від 16.06.2003 р. №973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=973-15>

16. Розвиток малих форм господарювання на селі (самозайнятість сільського населення): Методологічні підходи щодо понятійного апарату «малий бізнес» як складової малих форм господарювання [Електронний ресурс] // Аграрний сектор України. – Режим доступу: <http://agroua.net/economics/documents/category-89/doc-81>

17. Розвиток саморегулювання та самоорганізації в АПК України (проблемна записка) / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2014. – С. 4.

18. Рябоконь В.П. Зайнятість населення у контексті стратегічних напрямів розвитку аграрного сектору економіки / В.П. Рябоконь / Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Зб. мат. Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених ек.-аграрників, 16-17 жовтня 2012 року, м. Київ. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. – С. 197-203.

19. Саблук П.Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 3-10.

20. Стойко О.Я. Державна підтримка фермерських господарств у Житомирській області / О.Я. Стойко // Формування стратегії розвитку регіонального АПК: Матер. VIII міжфак. наук.-практ. конф. молодих вчених ЖНАЕУ. – Житомир: Вид-во ЖНАЕУ, 2011. – Т.2. – С. 91-93.

21. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 182 с.

22. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року). – К., 2012. – 16с.

23. Тивончук С.О. Організаційно-економічний механізм активізації інноваційного розвитку агропродовольчого комплексу України в ринкових умовах (концептуальні та методичні положення) / С.О. Тивончук, Я.О. Тивончук // Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 98-105.

24. Торопов Д.И. Развитие интеграционных процессов субъектов малого и крупного агробизнеса / Д.И. Торопов // Рыночная интеграция в агропродовольственном секторе: тенденции, проблемы, государственное регулирование. – М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2010. – С. 54-55.

25. Україна у цифрах у 2013 році: Статистичний збірник / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 239 с.
26. Ушачев И.Г. Научное обеспечение Государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013 – 2020 гг./ И.Г. Ушачев // Економіка АПК. – 2013. – №6. – С. 68-77.
27. Шарапова Н.В. Государственная поддержка и меры адаптации сельхозтоваропроизводителей к условиям ВТО / Н.В. Шарапова // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – №9. – С. 10-13.
28. Щодо засад реалізації державної політики у сфері розвитку підприємництва в Україні: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/artickes/1596
29. Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: Аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/articles/910/
30. Яворська Т.І. Стратегічні напрями розвитку малого бізнесу в сільському господарстві / Т.І. Яворська // Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Зб. мат. Чотирнадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених ек.-аграрників, 16-17 жовтня 2012 р., м. Київ. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. – С. 742-746.